

ОСОБЛИВОСТІ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З СИБЛІНГАМИ

УДК 37.013.42 – 055

*Світлана Цюра, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри загальної та соціальної педагогіки
Львівського національного університету імені Івана Франка*

ОСОБЛИВОСТІ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ РОБОТИ З СИБЛІНГАМИ

У статті проаналізовано пропедевтичну діяльність соціального педагога із сім'єю, у якій є більше однієї дитини. Визначено особливості профілактичної роботи соціального педагога, спрямованої на формування досвіду позитивних стосунків у дитячій підсистемі сім'ї, взаємин дитини з її сиблінгом залежно від порядку народження та, відповідно, батьків з дітьми. Уточнено, що її завдання реалізуються шляхом консультативної роботи з батьками та дітьми, а також реабілітаційної роботи з нормалізації виховного середовища розвитку сиблінгів. Конкретизовано особливості діяльності, це спрямованість на: ослаблення чинників, що активізують розвиток ризикованої поведінки, зокрема мобінгу і булінгу; формування батьківської позиції відповідальності за оптимальне співвідношення соціальної позиції сиблінгів у сім'ї з їх правом на свободу розвитку; осмислення і прийняття дитиною позитивних аспектів сиблінгової позиції і взаємодії у дитячій групі сім'ї.

Ключові слова: сиблінги, сім'я, соціально-педагогічна робота.

Лит. 10.

*Светлана Цюра, кандидат педагогических наук, доцент кафедры общей и социальной педагогики
Львовского национального университета имени Ивана Франко*

ОСОБЕННОСТИ И НАПРАВЛЕННОСТЬ СОЦИАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ РАБОТЫ С СИБЛИНГАМИ

В статье проанализировано пропедевтическую деятельность социального педагога с семьей, в которой имеется более одного ребенка. Определены особенности профилактической работы социального педагога, направленной на формирование опыта положительных отношений в детской подсистеме семьи, взаимоотношений ребенка с его сиблингами в зависимости от порядка рождения и, соответственно, родителей с детьми. Уточнено, что ее задачи реализуются путем консультативной работы с родителями и детьми, а также реабилитационной работы по нормализации воспитательной среды развития сиблингов. Конкретизированы особенности деятельности, это направленность на: ослабление факторов, активизирующих развитие рискованного поведения, в частности моббинга и буллинга; формирование родительской позиции ответственности за оптимальное соотношение социальной позиции сиблингов в семье с их правом на свободу развития; осмысления и принятия ребенком положительных аспектов сиблинговой позиции и взаимодействия в детской группе семьи.

Ключевые слова: сиблинги, семья, социально-педагогическая работа.

*Svitlana Tsyura, Ph.D.(Pedagogy), Associate Professor of the General and Social Pedagogy Department
Lviv Ivan Franko National University*

THE FEATURES AND ORIENTATION OF THE SOCIAL AND PEDAGOGICAL WORK WITH SIBLINGS

The article analyzes the propaedeutical activity of the social teacher with the family in which there are more than one child. The author defines the features of preventive work of social pedagogue aimed at the formation of positive relationships experience in the children's subsystem of the family, the relationships of the child with his/her sibling depending on the birth order; and, accordingly, the parents with their children. It is clarified that its objectives are realized through the consultative work with parents and children, as well as the rehabilitative work of normalization of the educational environment for development of siblings. The article deals with the features of activity, it is the focusing on: the weakening of the factors that activate the development of the risky behaviour; including mobbing and bullying; the formation of parental position of responsibility for the optimal correlation of the social position of siblings in the family with their right of free development; an understanding and acceptance by child the positive aspects of sibling position and an interaction in the children group of family.

Keywords: siblings, a family, the social and pedagogical work.

Постановка проблеми. До важливих завдання з раннього вияву схильності дітей до неадаптивної, соціально- і особисто небезпечної поведінки та проведення відповідної профілактичної й реабілітаційної роботи. Напрямів профілактично-виховної роботи в країнах, де соціальні служби добре розвинені та фінансовані, належать

Упродовж ХХ ст. психологи виокремлювали і характеризували три основні типи соціальної поведінки – просоціальну, девіантну, асоціальну, а порівняно недавно додали до них четвертий тип – ризиковану поведінку. Цю поведінку трактують як тип соціальної активності людини, що не виходить за межі допустимого в соціумі, але несе повідомлення про її схильність до дій, що межують із прийнятними (з точки зору усталених загальноприйнятих стереотипів, права, моралі, безпеки життєдіяльності). На перших порах дослідники відносили до ризикованої поведінки лише ту, яка загрожує життю і здоров'ю людини, зокрема схильність до занять екстремальними видами спорту і діяльності. Останніми десятиліттями психологи відносять до ризикованої поведінки і провокативну, орієнтовану на загострення соціальної взаємодії в колі найближчого оточення та малознайомому середовищі. Такий тип поведінки найкраще виявляється в явищах мобінгу і булінгу, коли потреби і звички людини спонукають її створювати для людей із свого оточення, а особливо тих, які мають слабший емоційно-вольовий потенціал, ситуації соціальної залежності, емоційних і моральних принижень, напруженості, передконфліктних та конфліктних ситуацій.

Візьмемо за основу той факт, що першим тренінговим майданчиком будь-якої соціальної поведінки людини є сім'я, зокрема її підсистема – сиблінги (співуродженці; від англ. Sibling relationships) – особливий психологічний простір всередині родини, послідовна група братів і сестер, яка в сучасному українському середовищі нуклеарної сім'ї представлена здебільшого двома дітьми. Тому пріоритетним середовищем діяльності соціального педагога є саме сім'я, а його безпосереднім завданням у роботі із сім'єю – допомога в налагодженні взаємостосунків дітей із батьками та стосунків дітей між собою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано дослідження даної проблеми. “Порядкові позиції” дітей за місцем щодо інших сиблінгів – єдина дитина, старша, середня, молодша, А. Адлер охарактеризував як такі, що в процесі розвитку задають певні особистісні риси, оскільки кожна наступна дитина потрапляє в іншу психологічну ситуацію сім'ї, а її уявлення про себе залежать від порядку народження не як від абсолютної детермінанти, а як від тенденції. Оскільки перша дитина отримує багато уваги, переживань, любові і турботи, тому із народженням сиблінга почуває себе як “монарх, скинутий з трону”, що спонукає її до боротьби за втрачені позиції; друга дитина із народженням нічого не втрачає, а здобуває більше, ніж перша

– простір взаємодії, в якому присутній сиблінг, який має ширший спектр можливостей, є зразком для наслідування, задає темп розвитку і спонукає її доводити свою перевагу, але й дає відчути неповноцінність, залежність, слабкість [1]. Вивчаючи особистісні риси одинаків Д. Політ і Т. Фабло виявили, що ті перевершують дітей, які мають сиблінгів лише за мотивацією успіху та ствердили, що основний чинник, який “задає” риси дитини – це батьківсько-дитячі стосунки. Х. Кох, узагальнивши зв'язки між особистісними якостями та порядком й інтервалом народження і статтю, зробила висновок, що чим більша різниця у віці, тим вищі показники здоров'я й активності сиблінгів, стосунки між дітьми більше опосередковані стосунками з батьками, ніж порядком народження; у сиблінгів різної статі менше підстав для конфліктів тощо. Порядок народження краще визначає соціальні установки, ніж стать, походження або раса (виявили С. Ернст і Ж. Агнст, Ф. Саллоуей), а також інтелектуальну гнучкість, відношення до інновацій та змін. Дослідник В. Томан проаналізував вплив родинних позицій сиблінгів на їх особистісні особливості і майбутнє подружнє життя та виявив, що стосунки в подружній парі будуть більш гармонійними, якщо в ній відтворюються сиблінгові позиції.

Останніми роками багато зарубіжних вчених зосередили увагу на аналізі досвіду сиблінгів у плані вивчення їхніх індивідуальних технік і стратегій соціалізації. Було виявлено зв'язок стосунків між сиблінгами, соціальними установками їхніх батьків із конфліктною, девіантною поведінкою в підлітковому та дорослому віці, а також вплив цих стосунків на розвиток схильності до ризикованої поведінки [7; 10]; особливості трактування гендерних ролей у вихованні сиблінгів і кореляції їх зі статтю і віком сиблінгів та позиціями їхніх батьків [8; 9].

Дослідники Т.Ф. Алексєєнко, С.В. Кушнар'євим обґрунтували особливості психолого-педагогічної роботи з дітьми, схильними до ризику та девіацій, узагальнили закономірності та мотивації, зовнішні та внутрішні детермінанти ризикованої поведінки [2]. Професійна підготовка майбутніх соціальних педагогів до роботи із сім'єю стала предметом дисертаційного дослідження О.Г. Луганцевої. Особливості сімейного виховання, що визначаються сиблінговими позиціями та віковою різницею між братами-сестрами охарактеризувала К. Гольцберг. Науковець О. Воскресенська [3] проаналізувала вплив батьків на їх конкурентні відносини; М. Карпа проаналізувала особливості розвитку сиблінга дитини з особливими потребами [5], М. Миколайчук – сиблінгів дітей з психофізичними вадами; І. Дідук – найбільш

поширені типи сиблінгової взаємодії – компромісу та пристосування [4]. Ю. Саснко – регресію поведінки сиблінгів під впливом взаємин. Встановлено, що низка сучасних дослідників, зокрема К. Петровська трактують ризиковану поведінку як “схильність до ризику” – критичних, екстремальних ситуацій і дій. Погоджуємося із більш широким трактуванням ризикованої поведінки, що запропоноване Т. Алексеєнко та С. Кушнарєвим, відповідно до якого “ризикована поведінка – це тип соціальної поведінки, що сприймається як необдумані, нерозсудливі вчинки, які здійснюються в особливих емоційних станах або внаслідок необізнаності чи недостатньої поінформованості відносно ризиків, що можуть її супроводжувати, і в результаті якої є ймовірність виникнення порушення здоров’я чи інших небезпек, як для того, хто так себе поводить, так і для його оточення” [2, 14].

Мета статті. Характеристика особливостей соціально-педагогічної роботи з сиблінгами, спрямованої на профілактику та реабілітацію виховного середовища сім’ї та регулювання умов розвитку дитини з урахуванням порядку її народження; конкретизація завдань з формування досвіду позитивних стосунків дитини з її сиблінгом, ослаблення дії чинників, що активізують розвиток досвіду ризикованої поведінки.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сім’ї не лише лежать корені основних проблем соціалізації дитини, на неї спрямована професійна активність працівників соціальної сфери, від неї педагог очікує підтримки своїм ініціативам. Відповідно до своїх фахових обов’язків соціальний педагог, особливо як працівник шкільний та за місцем проживання, з власної ініціативи вступає в контакт із сім’єю та колом найближчого оточення дитини, зосереджує увагу на тенденціях прояву в неї негативної поведінки, спрямовує зусилля на виявлення, профілактику явищ, спрямування родини на своєчасні, превентивні дії.

Ризикована поведінка, що знаходиться на межі адаптивної та неадаптивної, є й повинна бути в центрі уваги соціального педагога, а сім’я та стосунки між дітьми – розглядатися як один з індикаторів її виникнення і прогресування. Погоджуємося із тим, що “ризикована поведінка чітко виявляється у системі відносин “домінування – підкорення” [2, 22], *що, як стосунки між батьками й дітьми та взаємини сиблінгів, є достатньо “поживним ґрунтом” для її розвитку.*

У традиційних культурах педагогічна взаємодія братів і сестер була природною складовою сімейних стосунків. В історії розвитку сім’ї, як

базового виховного середовища, а особливо в правилах народної педагогіки, взаємини сиблінгів будувалися вертикально, містили відповідальність старшого за молодшого, були покликані сприяти передачі знань і вмінь, родинних вартостей. Окрім безпосереднього виховання батьків у процесі діяльності та спілкування, педагогічна взаємодія опосередковувалася виховними впливами старших братів, сестер, дідів, бабів, незаміжніх тіток і дядьків, няньок, гувернерів тощо. Педагогічна взаємодія в сучасній сім’ї пряма і безпосередня, потреби дитини та дитячої підсистеми сім’ї обумовлені прямими й опосередкованими впливами батьків, має менше простору для розвитку в процесі діяльності, але більше в спілкуванні. Тому для педагогічного простору сучасної сім’ї завдання налагодження позитивних стосунків сиблінгів є дуже важливим а, відповідно, й розгляд та трактування контексту розвитку дитини залежно від порядку її народження. “Підсистема діти” – це той соціальний простір особистісного розвитку, де задана рольова позиція “брат” чи “сестра” наповнена установками й сенсами, які оберігає уся ціннісна ієрархія сім’ї, що дає широкий простір індивідуального експериментування з власною і чужими позиціями, де ролі й позиції гнучкі, апріорі орієнтовані на розвиток, на відміну від дорослих, менше усталені стереотипами ніж у підсистемі “батьки”. Це дозволяє дитині навчитися досвіду спілкування з більш-менш рівними їй, розвинути вміння постояти за себе, організувати альянс, домовитися, та інші потреби і завдання, які єдина дитина у сім’ї змушена вирішувати лише коштом дорослих й ровесників [6].

Залежно від особливостей функціонування сім’ї, соціальний педагог може проводити консультації з батьками та родичами, надавати необхідні види допомоги та послуг, рекомендувати батькам чи особам, що їх замінюють, пройти спеціально організоване навчання, тренінги, організувати взаємодію із соціальними службами та організаціями, які працюють у напрямі захисту інтересів дітей та сімей, реалізувати різноманітні соціально-педагогічні, профілактичні та реабілітаційні програми. Ключову роль в ефективності його консультативної роботи відіграватимуть власні осмислені судження і переконання соціального педагога про те, що порядок народження задає тенденцію до оформлення або уточнення позиції дитини у сім’ї, але її змістове наповнення і система відношень батьків і дітей до позицій “перший сиблінг – другий сиблінг” завжди буде результатом індивідуальних установок і групової взаємодії в “підсистемі батьки”.

До загальних особливостей соціально-педагогічної роботи з сиблінгами, спрямованої на профілактику та реабілітацію виховного середовища сім'ї, зокрема регулювання умов соціально прийнятних форм поведінки дитини та обмеження ризикованої поведінки з врахуванням порядку її народження, належать такі:

1. Проведення консультативної пропедевтичної роботи з батьками сиблінгів. Її завданням є досягти:

- розуміння батьками доцільності розглядати порядок народження дітей як вихідну умову, що формує тенденції, загальну спрямованість розвитку поведінкових установок і стратегій дитини, є результатом гармонії/дизгармонії виховних впливів, але не є закономірністю, яка визначає тип соціальної поведінки;

- осмислення батьками виховного середовища сім'ї як самодостатнього соціального простору, який володіє усім необхідним потенціалом для розвитку у дітей їх вроджених якостей і формування досвіду виконання широкого спектра соціальних ролей і позицій;

- усвідомлення батьками того, що сім'я також має можливості задавати дитині обмежену зовнішніми умовами і установками соціальну позицію, роль, соціальну поведінку, механізми соціалізації;

- осмислення ролі особистої активності дитини у її соціальному розвитку на основі позитивних внутрішньосімейних відносин і внутрішньосімейних ролей, технік розгортання батьками заданої соціальної поведінки через первинний досвід спілкування з дитиною;

- вияву власних помилок у формування системи ставлення до дитини, особливо дій, що спонукають дитину до фіксування ризикованої поведінки як позитивного досвіду.

Важливо, щоб під час профілактики та реабілітації виховного середовища сім'ї педагог враховував, що встановлений ним ступінь травматичності ситуації щодо "факту наявності" сиблінга не залежить від порядку народження, а від низки обставин виховного середовища, які ґрунтуються на системі відношень батьків одне до одного і до дітей. А також, довів до відома батьків, що в досвіді сучасної сім'ї розроблено чимало способів забезпечення сприятливих умов для пом'якшення переживань та проблемності сприйняття появи дитиною сиблінга. Насамперед, це техніки прояснення цінностей, використання прикладу, опора на потребу дитини у спілкуванні з ровесниками.

2. Проведення консультативної пропедевтичної роботи з сиблінгами. Її завданням є досягти розуміння дітьми того, що наявність сиблінга для них є:

- суттєвою перевагою, а не фактором, що обтяжує життєдіяльність, оскільки це краща підготовка до спілкування з ровесниками, школа досвіду, якої не мають одинаки, сфера можливостей підтримки й взаємовиручки. Вона зберігатиметься усе життя, є особистісно значущою, а тому має принципово інший за зовнішнє дитяче і молодіжне середовище ціннісний рівень взаємодії у "підсистемі рівних";

- пов'язана із неминучим й травматичним досвідом переживання ситуації, коли вона змушена "ділитися мамою", іграшкою тощо. Досвіду, який недоцільно ні заперечувати, ні гіперболізувати, а осмислювати і вчитися будувати комфортне середовище для себе і близьких;

- можливістю виникнення особливих емоційних станів переживання самотності чи ізоляції старшим сиблінгом та неповноцінності, відставання молодшим, але не є неминучим негативним досвідом, оскільки їх ставлення до сиблінга будуються ними самими. Найбільш оптимальний для них шлях – це формування позитивного досвіду взаємодії й досягнення компромісу між "моїми й не моїми" потребами на основі близьких значущих, позитивних стосунків.

3. Організація консультативної та реабілітаційної роботи з нормалізації виховного середовища розвитку сиблінгів. Вона є доцільною коли батьки організують позиції сиблінгів тенденційно. Щодо старшого сиблінга цілеспрямовано підкреслюють суть і репертуар ролі "старша", "старший", трактують її як безумовну перевагу і підкреслюють при цьому обмеження "ти вже великий, тобі не треба, не можна, соромно" і нові обов'язки "ти вже велика, тому мусиш, повинна, ми розраховуємо, очікуємо". Щодо молодшого сиблінга, задають його ролі характеристики, що спочатку є більше об'єктивно вагомими "найменший, найслабший, наймиліший", з часом перетворюючись на суб'єктивні, а необхідність довгі роки погоджуватися із роллю "найменший, найменша, а тому тобі це недоступно" – заважає розвитку. Тенденція поводження батьків, спрямована на захист інтересів і опіку більшу, ніж щодо інших членів сім'ї та старшого сиблінга, – сприймається як норма, буде очікування на те, що так повинно бути завжди.

Система ставлень батьків щодо старшого сиблінга в його індивідуальному сприйманні і трактуванні розташовується між двома полюсами, як крайніми межами норми "відкинута, ізольована, чужа" – рідна, люблена, захищена – "найважливіша, найцінніша, головна"; щодо другої дитини "найважливіша, найцінніша, головна" –

рідна, люблена, захищена – “некомпетентна, неповноцінна, непотрібна”. У певні періоди межі норми будуть апробовані самою дитиною, як наслідок криз у розвитку, криз у стосунках, взаємодії із зовнішнім середовищем, ровесниками, медіапростором тощо [10].

Для регулювання умов розвитку дитини з врахуванням порядку її народження й формування досвіду позитивних стосунків між дітьми батькам доцільно рекомендувати наступне. Щодо старшої дитини створювати умови, що пропонують, але не нав'язують “більшу дорослість”, залишають простір для вияву ініціативи й розвитку відповідальності, але не заштовхують у ситуацію надмірної відповідальності за свої дії і дії брата чи сестри, вимагають відмовлятися від права на дитинство. Таким чином виховне середовище старшого сиблінга враховує факт наявності молодшого не лише як місце для розвитку сімейних стосунків, але й ще один простір соціалізації. Поведінка батьків, що має негативні наслідки, це підкріплювати батьківським авторитетом вимогу постійних односторонніх поступок з мотивацією “ти – старший, розумніший, тому повинен поступитися”. Конструктивна поведінка – це навчання взаємодії, взаєморозуміння, тому що навіть річній дитині емоційно наголошеним тоном можна показати де особистий простір старшої. Научіння позитивної взаємодії включає односторонні поступки, але не може бути до них зведеним.

Щодо молодшої дитини, доцільно рекомендувати батькам не ігнорувати ситуацію розвитку, що диктує меншість як постійний стан, зіштовхує в переживання некомпетентності, невмілості. Навпаки, слід ослаблювати негативний вплив постійно повторюваної ситуації, коли молодший не встигає, не розуміє, не знає того, що всі вже знають, вміють, досягли, оскільки це змушує дитину доводити свою перевагу, право на освоєння світу та приймати рішення. Виховне середовище молодшого сиблінга повинно враховувати факт наявності старшого, як умови соціалізації, що спонукає до конструктивної взаємодії, а не боротьби за виживання з потенційно сильнішим й більш досвідченим сиблінгом, але у якій в молодшого є пріоритет на союз з батьками.

Висновки. Профілактично-виховна робота соціального педагога спрямована на формування досвіду позитивних стосунків у дитячій підсистемі сім'ї, дитини з її сиблінгом, батьками з дітьми з урахуванням порядку їх народження. Її завдання реалізуються шляхом консультативної пропедевтичної роботи з батьками та дітьми та реабілітаційної роботи з нормалізації виховного

середовища розвитку сиблінгів. Особливостями професійної діяльності є спрямованість на ослаблення чинників, що активізують розвиток ризикованої поведінки, зокрема мобінгу і булінгу; формування батьківської позиції відповідальності за оптимальне співвідношення соціальної позиції сиблінгів у сім'ї з їх правом на свободу розвитку; осмислення і прийняття дитиною позитивних аспектів сиблінгової позиції й взаємодії у дитячій групі сім'ї.

1. Адлер А. *Воспитание детей. Взаимодействие полов* / А. Адлер // Пер с англ. А.А. Валеева и Р.А. Валеевой. (The Education of Children. Gateway Editions, Ltd South Bend Indiana, 1978). – Р./на Д.: Феникс, 1998. – 448 с.

2. Алексєєнко Т.Ф., Кушнар'єв С.В. *Ризикована поведінка: посібник* / Т.Ф. Алексєєнко, С.В. Кушнар'єв. – Вінниця: ТОВ “Фірма “Планер”, 2013. – 172 с.

3. Воскресенська О.В. *Вплив батьків на конкурентні відносини сиблінгів* / О.В. Воскресенська // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки: наук. журн. – Черкаси: Вид-во Черкас. нац. ун-ту, 2008. – С. 149 – 151.

4. Дідук І.А. *Взаємини між дітьми в сім'ї як чинник їх психосоціального розвитку: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07 / І.А. Дідук.* – К., 2001. – 20 с.

5. Карпа М.І. *Вплив наявності неповносправної дитини в сім'ї на психосоціальний розвиток її сиблінгів* / М.І. Карпа // Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Вип. 26. – Том 2. – Київ, 2005. – С. 223 – 227.

6. Цюра С.Б. *Характерні особливості педагогічного середовища розвитку сиблінгів* / С.Б. Цюра // Вісник Львівського університету. Серія: педагогічна: Зб. наук. праць. Вип. 30 / Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів: Вид-во Львів. нац. ун-т, 2016. – С. 149 – 151.

7. Campione-Barr N. *Differential Associations Between Domains of Sibling Conflict and Adolescent Emotional Adjustment* / Nicole Campione-Barr; Greer Kelly Bassett, Anna Kruse // Child Development. – May–June 2013. – Volume 84. – Issue 3. – P. 938 – 954.

8. Croft A. *The second shift reflected in the second generation: Do parents' gender roles at home predict children's aspirations?* / Alyssa Croft, Toni Schmader, Katharina Block, Andrew S. Baron // Psychological Science. – 2014. – Volume 25 (7). – P. 1418 – 1428.

9. McHale S. *Family Context and Gender Role Socialization in Middle Childhood: Comparing Girls to Boys* / Susan M. McHale Ann C. Crouter // Child Development. – July/August 1999. – Volume 70, Issue 4. – P. 990 – 1004.

10. Solmeyer A.R. *Longitudinal associations between sibling relationship qualities and risky behavior across adolescence* / Solmeyer, Anna R.; McHale, Susan M.; Crouter, Ann C. // Developmental Psychology. – Feb. 2014. – Vol 50 (2). – P. 600 – 610.

Стаття надійшла до редакції 05.02.2017